

Сутність толерантності в сучасному суспільстві

Толерантність як суспільне явище одночасно виявляється у вітальній і духовній площині. Виокремлюють толерантність мислення і соціальну толерантність. Серед її форм виділяються активна і пасивна. Головну функцію толерантності можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення. На формування толерантності в суспільстві впливає комплекс умов і факторів як макрорівня, так і мікрорівня.

Ключові слова: толерантність, форми толерантності, рівні толерантності, мотиви толерантності.

Актуальність теми дослідження зумовлена об'єктивною потребою розвитку сучасного українського суспільства. Трансформаційні процеси в Україні супроводжуються загостренням соціальних протиріч і конфліктів у всіх сферах суспільного буття. Нестабільний стан в суспільно-економічній сфері призводить до поглиблення кризи ідентифікації, посилення процесів соціальної дезадаптації та маргіналізації, поширення екстремальних форм прояву соціальної комунікації: агресії, нетерпимості, відкритої ворожнечі та ін. За таких умов необхідні загальнодержавні міри політичного і соціально-економічного характеру по регулюванню цих деструктивних процесів. Для подолання конфліктних ситуацій, міжетнічного і міжстанового порозуміння, реалізації демократичних прав людини, досягнення злагоди в суспільстві необхідна толерантність. Дотримання принципу толерантності в практичній площині потребує визначення сутності цього суперечливого феномена в площині теоретичній, що і обумовлює актуальність теми дослідження.

Проблеми толерантності в історії філософії в тій чи іншій мірі торкалися Ф. Аквінський, Е. Роттердамський, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, І. Кант, А. Шопенгауер, Х. Плеснер, В. Франкл, В. Соловйов, М. Реріх та ін.

Монографічні та інші дослідження з проблем філософського виміру толерантності представлені роботами Ж. Бодріяра, Р. Валітова, Л. Дробіжевої, В. Лекторського, Дж. Мілля, А. Пуруллаєва, А. Скрипника, М. Уолцера, М. Хомякова, Ю. Хабермаса та ін.

Разом з цим, потребує уточнення питання визначення сутності толерантності в сучасному суспільному бутті. Реалізація цієї мети потребує вирішення таких завдань: з'ясувати до якої ціннісної сфери слід відносити толерантність; виділити її основні форми прояву; визначити фактори, що

зумовлюють специфіку прояву толерантності в суспільстві і впливають на її формування.

Як соціальний феномен, толерантність особливо важлива в процесах соціальної взаємодії, що мають характер міжкультурного контакту, включаючи відносини між етносами й расами, статями й поколіннями, соціальними стратами та релігійними групами, ставлення «правовірних» до «невірних». Історично склалося, що в індивідуальному розвитку первинною є опозиція між «своїм» і «чужим», у межах якої толерантності немає місця: хто не такий як ми (не з нами), той проти нас [4, с.21].

Упродовж багатовікової історії культури людські співтовариства, соціальні групи й окремі особи в практичному житті використовували принцип комплементарності як відчуття підсвідомої взаємної симпатії (антипатії) осіб, що визначає поділ на «своїх» і «чужих». Згідно із законами біологічної еволюції, будь-хто «Інший» («не-Я») становить природну конкуренцію в процесі виживання [20, с.157].

Якщо комплементарність важлива на етапі становлення будь-якої соціальної спільноти як ланка, що скріплює однорідні елементи системи, то толерантність набуває особливої значимості тоді, коли виникає необхідність створювати соціальну систему з різноманітних елементів [7, с.16].

Психологічна перешкода на шляху до встановлення толерантного ставлення – страх перед чужим, супроводжуваний невпевненістю у власних силах; переконання в тому, що покладатися можна тільки на «своїх», тоді як чужий завжди якщо не явний, то потенційний ворог. Відсутність взаєморозуміння й довіри є одночасно і спонукальним мотивом, і стереотипом поведінки, що закріплюється, орієнтованої на ізоляцію та протидію проникненню чужих впливів. Культурний контакт у цьому контексті видається деструктивним. Толерантність характеризує позицію, зайняту щодо реалій, які визнаються достатньо важливими, такими, що «мають значення», щоб їх можна було просто ігнорувати, не брати до уваги [4, с.22].

Звертаючись до опозицій М. Бубера «Я – Воно» та «Я – Ти», виявляємо, що справжні відносини – стосунки притаманні лише для суб'єкт–суб'єктної ситуації, коли «Інший» сприймається як беззастережна цінність, і саме тут може народитися толерантність [2].

Стосовно сутності розуміння феномена толерантності виділяються дві протилежні думки. Толерантність – це виключно культурне явище. Друга точка зору – толерантність виявляється також і у вітальній площині, не заперечуючи її вияв і в площині культури. Розглянемо ці позиції більш детально.

За переконанням О. Губара, толерантність – це абсолютно культурне явище в тому сенсі, що вона не детермінується індивідуалістичною, егоїстичною природою людини. Здогадка про те, що необхідно поважати гідність іншого, щоб зберегти й підтримати свою, могла виникнути тільки на основі розуму [7, с.16].

Інші дослідники заявляють про цінність толерантності у вітальній, духовній і прагматичній площинах [12].

Толерантність відносять до сфери вітальних цінностей індивіда, пов'язуючи її з фундаментальною потребою в безпеці. А. Сериков, посилаючись на теорію Е. Гідденса, вказує, що доступ до джерел онтологічної безпеки є найважливішим ресурсом людської взаємодії. Одним із джерел онтологічної безпеки є рутинізація повсякденного життя, її укоріненість у традиціях. Оскільки в сучасному глобальному світі людина все частіше

виявляє себе в ситуації порушення або відсутності традицій, то гостро постає питання про інші джерела вневченості в бутті. Саме толерантність, продовжує дослідник, може виступити таким джерелом, забезпечуючи цілісність світу та спадкоємність взаємодій. Кожного разу, коли ми стикаємося з подією, за якою стоїть невідомий нам світ іншого, ми переживаємо кризу нашого світу й прагнемо подолати її. Починаючи дію, ми виходимо з єдиного світу, який не зберігається як такий, а ділиться на безліч світів і тому вимагає складання, склеювання. Узгодження описів світу, що безперервно відбувається в процесі взаємодії, забезпечує онтологічну вневченість, компенсуючи страх перед небуттям або катастрофою. Толерантність виступає як умова синергії плюралістичної за своєю природою смислової, ціннісної тканини, створюючи людині умови органічної ідентифікації в глобальному просторі [12,с.80].

Разом з тим, толерантність є найважливішим утворенням духовного світу особистості, а значить, відноситься до розряду духовних цінностей [12,с.80].

Прагматичну цінність толерантності показала у своїй роботі Т. Шихардіна, яка пише: «Толерантність не є універсальною моральною цінністю, оскільки є якимсь компромісом між тими принципами, на яких будується сфера моралі, моральна свідомість і поведінка індивіда. В основі будь-якого компромісу як різновиду операціонально-інструментальної або прагматичної угоди лежать взаємні поступки, взаємовигідність, тимчасовість і обмеженість сфери застосування [21].

У цілому, аналізуючи сутність толерантності, слід, насамперед, виділити її основні форми прояву.

Так, виокремлюють *толерантність мислення й соціальну толерантність*.

Серед форм толерантності в суспільстві виділяються її *активна й пасивна форми*.

Найслабша й *пасивна форма* толерантності (зайва терпимість до іншого) відрізняється від сильної, активної та креативної ступенем відвертості розрізнення й навіть ступенем вільного визнання.

Проте тільки таким чином значення і всю повноту вимірювання толерантності ще не можна уявити. Її більш *сильна форма* – вільне визнання *іншого*, його інаковості – зрештою ґрунтується на гідності і свободі кожної людської особистості. І толерантність, звичайно, полягає не лише у відомій поблажливості до слабкостей та недоліків ближніх. Оскільки без взаємного визнання осіб їх рівноправне сумісне життя неможливе, то толерантність є важливою умовою справедливості у вільному сумісному житті людей. І як умова справедливості вона гідна домагання, в якому нікому не можна відмовити [19].

Формою практичної реалізації принципів толерантності є діалог конфронтуючих суб'єктів [10,с.95].

Окрім форм соціальної толерантності, необхідно виділити конкретні *рівні (ступінь) толерантності до «чужого», «іншого»* та до його носіїв: 1) активне засудження, вимога застосування до «іншого» репресивних заходів; 2) обговорення, вимога непримиренної ідейної боротьби, викриттів, суспільної заборони «чужого», але без застосування репресивних заходів; 3) байдуже ставлення до «чужого», «іншого»; 4) неприйняття «чужого», але поважне ставлення до нього і його носіїв; 5) практична повага до «чужого», «іншого», боротьба за те, щоб вони не відторгалися в суспільстві й мали повне право бути гідно представлені в ньому.

Перші два рівні, як відзначає В. Соколов, характеризують особистість (соціум) з негативними світоглядними та етично-психологічними установками на терпимість. Третій – з позитивними установками. Четвертий і п'ятий – з різним ступенем розвинутої толерантності [16, с.54–55].

Дослідники виділяють декілька толерантних особистісних позицій: толерантність як внутрішня установка, як прийняття та терпимість до іншого, чужого; толерантність як культурологічна норма; толерантність як неупередженість, як байдужість до іншого; толерантність стосовно тих, хто заподіє нам шкоду; толерантність стосовно тих, хто наносить шкоду не нам, а комусь іншому, але нам немає до цього справи. На думку Т. Скубашівської, останнє назвати толерантністю важко – швидше за все, мова йде про байдужість, яка межує з ворожістю, якщо ми розуміємо шкоду так, як її розуміють ті, кому її завдають [15, с.112].

Американський соціальний філософ Майкл Уолцер запропонував *типологію установок (мотивів) толерантності*. Їх, на його думку, п'ять: відстороненість, що зазвичай викликається нездатністю протистояння, байдужість, моральний стоїцизм, цікавість і, нарешті, «захоплене схвалення» різноманіття як «умови розквіту людства» й реалізації свободи вибору для всіх індивідів [17, с.25–26]. Усі перераховані мотиви зумовлюють толерантну поведінку щодо «відміщностей», але далеко не всі спричиняють той різновид толерантності, який зароджується в наш час і будується на визнанні «різноманітностей» [3, с.20]. Тільки «деяка комбінація цікавості й захопленості» створює такий тип толерантності, значення якої полягає не «в тому, щоб усунути «нас» і «їх»... а в тому, щоб «забезпечити їх довготривале мирне співіснування і взаємодію», стимулюючи «самобудову й саморозуміння» всіх різноманітностей, які беруть участь у цьому процесі [17, с.108].

У цілому, головну *функцію толерантності* можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення.

Зауважимо, що толерантність не рівнозначна індиферентності. Толерантне ставлення саме по собі вже номінує певне визнання права на існування. Толерантність може бути або початковою позицією, «стартовим майданчиком», який дає можливість розвивати надалі тісніші відносини, або цінованим типом відносин, що влаштовує учасників і підтримується ними. Така толерантність тримається не на увазі чи співчутливому «розумінні», а швидше на дотриманні прийнятої пристойності при небажанні виходити всерйоз з обставини «партнера» [4, с.22].

Готовність змінити власну позицію є надзвичайно важливою складовою толерантності, бо, як вказує П. Рікер, «... існує щось потенційно нетолерантне у переконанні: ми не легко визнаємо те, що ті, хто мислить не так, як ми, мають таке саме право, як і ми, сповідувати свої переконання, позаяк, гадаємо ми, це означає давати рівну правосильність істині та хибним поглядам» [14, с.324]. А нав'язування власних переконань опонентові є однією з форм насилля [1, с.42].

Палаштованість на прийняття іншої людини з її власними поглядами, відкритість у стосунках, а також правильне розуміння світоглядної позиції «іншого» створює умови для виникнення довіри. Довіра лежить в основі моральних принципів взаємодії, є базовою сутністю відчуття онтологічної безпеки. За тлумаченням Ф. Фукуями, довіра – це «очікування, що виникає в членів співтовариства, того, що інші його члени будуть поводитися

більш менш передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, відповідно до деяких загальних норм» [18,с.52].

Якщо толерантність передбачас відчуття терпимості, то довіра – відчуття безпеки. Толерантність відображає лише прийняття іншого, без обов'язкового прагнення до подальшого діалогу, а довіра завжди припускає, хоча б і початкові, але відносини співробітництва. Толерантність виступає як хиткий місток між «війною та миром», як загальне спрямування на подолання конфліктної ситуації.

Важливою соціально–психологічною особливістю і довіри, і толерантності є їх здатність виступати як тенденція, психологічна установка комунікативної компетенції, тобто за походженням – як установка внутрішньоособистісна, яка функціонує в міжособистісному та навколоособистісному просторі. І довіра, і толерантність є дієвими чинниками соціального буття. Цінність толерантності – взаємодія в умовах суперечностей, цінність довіри – відкритість людини світу в прагненні до вдосконалення як себе, так і інших, до створення безпечних умов існування. Недоліком толерантності може бути байдужість, пігілізм, слабкість, конформізм, а недоліком довіри – довірливість, пасивність у досягненні мети, наївність [9,с.14].

Толерантність є ознакою впевненості в собі й усвідомлення надійності власних позицій, ознакою відкритості. Цінні вона розглядається як цінність і норма цивілізованого суспільства, що проявляється в праві всіх індивідів і окремих груп бути різними; як відмова від домінування, готовність до розуміння та співпраці при наявних відмінностях; як визнання багатомірності, багатовекторності та розмаїття людської культури, норм, настановлень.

На специфіку прояву толерантності в суспільстві впливають певні фактори.

Виділимо основні загальні *фактори макрорівня*, що впливають на формування толерантності і обумовлюють особливості її прояву: зміна цивілізацій, глобалізація, етнічні конфлікти, тип політичної культури, соціальні трансформації перехідного суспільства, історична традиція.

Щодо умов, *факторів і принципів мікрорівня*, що впливають на формування толерантності, зазначимо таке. Підґрунтям повноцінного функціонального вияву толерантності є декілька визначальних принципів. По–перше, це сприйняття рівності, суверенності, поваги до переконань суб'єктів комунікації. Толерантність у своїй основі зорієнтована на головну вимогу – «визнати інших рівними собі» [5,с.71]. Як міжнародно чинний, цей принцип має свою форму: «*Ale different – ale equal*» («Усі різні – усі рівні»). По–друге, це утвердження права суб'єктів на власне розуміння істини, правди, життєвої та інтелектуальної позиції, світоглядних орієнтирів, цінностей, коли соціально–ментальна своєрідність розглядається як достоїнство, визнається цінність плюралізму й плюралізм як цінність. Цей принцип коротко можна проілюструвати латинською sentenцією часів античності «*De principiis non est disputandum*» («Про принципи не сперечаються»). По–третє, це категоричне заперечення монополії на істину, відкритість та повага до «інакшості». Претензія на абсолютне володіння істиною, враніє – репін, є нестерпимістю. З боротьби за віру, як справедливо вважав К. Ясперс, «домовитися неможливо» [10,с.92].

Серед *особистісних чинників*, які сприяють формуванню толерантності, основними є: сприйняття суспільного життя як позитивного цілого,

розуміння необхідності іншого, відмінностей і особливостей як моментів цілого; відмова від претензій на абсолютну й остаточну істину, потреба в самовираженні, здатність до відповідальної поведінки, відкритість, почуття власної гідності, прагнення до компромісу, осмислений скептицизм. *До толерантних ставлень більшою мірою схильні ті, хто почуває себе захищеним, готовим до вирішення критичної ситуації в разі її виникнення. Відповідальність, упевненість у здатності впливати на власну долю, орієнтація на себе, а не на авторитети, стримане ставлення до суспільних ієрархій і оцінка оточуючих за їхніми особистими достоїнствами – риси толерантної особистості.* Засвоєнню моделей толерантної поведінки сприяють також здатність до емпатії, почуття гумору, вміння посміятися над собою, критична оцінка власних здобутків і адекватне ставлення до своїх недоліків [8, с.33].

Також на формування рівня толерантності в соціумі впливають такі особистісні характеристики, як агресивність і жага ризикувати: люди з підвищеною агресивністю схильні до прояву негативної толерантності, а люди, що звикли ризикувати, – до позитивної толерантності. Схильність до ризику напевне сприяє тому, що такі люди можуть успішніше долати бар'єри комунікативної взаємодії. На рівні цінностей толерантність може розглядатися як один з проявів цінності справжньої дружби [13, с.81].

«Опредмеченню» принципу толерантності в повсякденному бутті перешкоджають такі фактори, на які вказує О. Губар:

По-перше, стійстична людська природа. Практично всіма антропологічними концепціями визнається, що головним джерелом будь-якої людської діяльності є особистий інтерес. Реалізація й захист своїх інтересів – це природна й вільна діяльність. Урахування при цьому також інтересів інших суб'єктів – це вже завдання з двома та більше невідомими. Не кожному такі завдання по силі. Тому етичний раціоналізм Сократа, Платона та Просвітників стає все більш актуальним у зв'язку з проблемами розвитку толерантності.

По-друге, нереалізовані багато в чому принципи рівності та соціальної справедливості. У суспільстві, де зростає соціально-майнове розшарування, де при цьому відсутні ефективні механізми контролю за справедливим розподілом суспільних благ, важко виховувати, формувати толерантну свідомість.

По-третє, зайве політизування й ідеологізація всіх сфер соціального життя. Політики, прагнучи влади, часто використовують PR-технології, що розділяють людей [7, с.16–17].

Конкретизація стратегічних положень формування толерантності знайшла відображення в наукових пошуках Б. Гершунського. Він окреслив напрямки формування толерантності особистості й назвав їх практично орієнтованими: 1) діалог рішень; 2) діалог культур; 3) мирне співіснування держав; 4) розвиток людських контактів; 5) формування менталітету толерантності [6, с.3].

Отже, проаналізувавши сутність і специфіку феномена толерантності можна зробити такі **висновки**:

Основою повноцінного функціонального вияву сутності толерантності є декілька вирішальних принципів. По-перше, це визнання рівності, суверенності, поваги до переконань суб'єктів комунікації. По-друге, це прийняття права суб'єктів на власне розуміння істини, правди, життєвої та інтелектуальної позиції, світоглядних орієнтирів, цінностей. По-третє,

це категоричне заперечення монополії на істину, відкритість та повага до «інакшості».

До толерантних ставлень більшою мірою схильні ті, хто відчуває себе захищеним, готовим до вирішення критичної ситуації в разі її виникнення.

Перешкода на шляху до встановлення толерантного ставлення – страх перед чужим, супроводжуваний невпевненістю у власних силах; переконання в тому, що спиратися можна тільки на «своїх», тоді як чужий завжди якщо не явний, то потенційний ворог. Саме тому співчуття, порозуміння людина спочатку схильна спрямовувати на суб'єктів своєї спільності, свого соціального кола.

Толерантність виступає як хиткий місток між «війною та миром», як загальне спрямування на подолання конфліктної ситуації. У цілому, головну функцію толерантності можна розуміти як спрямування розвитку потенційно конфліктної ситуації до її конструктивного вирішення.

Проблема толерантності пов'язана з плюралізмом відносністю наших знань і переконань і є альтернативою односторонності, мономірної кон'юнктурної ідеології, авторитарного мислення.

В. Малахов зазначає, що «сама звичність (для нашого часу) поєднання понять «толерантність» і «діалог» налаштовує на думку про включеність діалогічної інтенції в сутність толерантності як такої, загалом про неминучість взаємозв'язку толерантності і спілкування» [11, с.139]. Філософія діалогу сприяє новому способу розуміння толерантності. Закономірно виникає питання: який діалог складася основою толерантності? Відповідь на це запитання можна окреслити як *перспективну подальших наукових досліджень* заявленої проблеми.

Список використаних джерел:

1. Березняк О.І. Толерантність як умова подолання несприйняття іншого / О.І. Березняк // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. 2007. № 34. С. 40–44.
2. Бубер Мартин. Я и ты / Мартин Бубер : пер. В. Рышкевич. // Бубер М. Два образа веры. М. : Республика, 1995. С. 16–92.
3. Галкин А.А. Общественная толерантность: возможности и препятствия / А.А. Галкин, Ю.А. Красин // «Полития». Анализ. Хроника. Прогноз. – 2003. – № 1 (28). – С. 19–33.
4. Гараджа В.И. Толерантность и религиозная нетерпимость / В.И. Гараджа // Философские науки. – 2004. – № 3. – С. 18–33.
5. Гегель Г.В.Ф. Учение о правде, долг и религии / Г.В.Ф. Гегель : пер. Б.А. Драгуна // Работы разных лет. В 2 т. – М. : Мысль, 1971. – Т.2. – 630 с.
6. Гершунский Б.С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования (Философский аспект) / Б.С. Гершунский // Педагогика. – 2002. – № 7. – С. 3–12.
7. Губар О.М. Толерантність і комплементарність у контексті культури прав людини / О.М. Губар // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. 2007. № 34. С. 15–17.
8. Жадаш І.В. Методика дослідження політичної толерантності: показники, критерії, інструментарій / І.В. Жадаш // Практична психологія та соціальна робота. 2004. № 6. С. 33–35.
9. Кожем'якіна О.М. Довіра та толерантність: аспекти співвідношення / О.М. Кожем'якіна // Вісник Житомирського державного університету імені І. Франка. – 2007. – № 35. – С. 13–15.

10. Кравченко П. Толерантність як принцип консолідації вітчизняного соціуму / П. Кравченко // Філософські обрії: Науково – теоретичний часопис. – 2000. – № 3. – С. 89–103.
11. Малахов В. Толерантность и ее границы: к этическому осмыслению понятия / В. Малахов // Уязвимость любви. – К.: Дух і Літера, 2005. – С. 137–143.
12. Морозова О.Е. К вопросу о ценностных основаниях принципа толерантности / О.Е. Морозова // Актуальные проблемы современной науки. – 2007. – № 6. – С. 80–82.
13. Орбан-Лембрик Л. Толерантність як основа адекватних взаємин у полікультурному світі / Л. Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2008. – № 4. – С. 73–85.
14. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйняття / П. Рікер // Павколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 313–332.
15. Скубанівська Т. Проблема толерантності у візі міжкультурного діалогу / Т. Скубанівська // Практична філософія. – 2004. – № 4 (14). – С. 108–113.
16. Соколов В.М. Толерантности: состояние и перспективы / В.М. Соколов // Социологические исследования. – 2003. – № 8. – С. 54–64.
17. Уолцер М. О терпимости / М. Уолцер. – М.: Идея-Пресс: Дом интеллектуальной книги, 2000. – 159 с.
18. Фукуяма Ф. Доверие / Ф. Фукуяма. – М.: АСТ – Ормак, 2004. – 730 с.
19. Хейфе О. Плюрализм и толерантности: к легитимации в современном мире / О. Хейфе // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 22–23.
20. Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / О.В. Швачко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 2. – С. 154–170.
21. Шихардина Т.Н. Толерантность как моральный компромисс / Т.Н. Шихардина // Толерантность в контексте многоукладности российской культуры: Тезисы международной научной конференции 29–30 мая 2001 года. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001. – С. 305–307.

Александрова Е.С. Сущность толерантности в современном общественном бытии

Толерантность как общественное явление одновременно проявляется в витальной и духовной плоскости. Выделяют толерантность мышления и социальную толерантность. Среди ее форм выделяются активная и пассивная. Главную функцию толерантности можно понимать как направление развития потенциально конфликтной ситуации к ее конструктивному решению. На формирование толерантности в обществе влияет комплекс условий и факторов как макроуровня, так и микроуровня.

Ключевые слова: толерантность, формы толерантности, уровни толерантности, мотивы толерантности.

Aleksandrova O.S. Essence of tolerance in modern public life

Tolerance as the public phenomenon is shown in vital and a spiritual plane. Allocate tolerance of thinking and social tolerance. Among its forms are allocated active and passive. The main function of tolerance can be understood as a development direction potentially a conflict situation to its constructive decision. Tolerance formation in a society is influenced by a complex of conditions and factors as macrolevel, and microlevel.

Key words: tolerance, tolerance forms, tolerance levels, motives of tolerance.